

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Innovation in tradition : Tönnies Fonne's Russian-German phrasebook (Pskov, 1607)

Hendriks, P.

Citation

Hendriks, P. (2011, September 7). *Innovation in tradition : Tönnies Fonne's Russian-German phrasebook (Pskov, 1607)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/17812>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/17812>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

SAMENVATTING IN HET NEDERLANDS

Dit proefschrift is gewijd aan de taal van een handschrift dat bekend geworden is als *Tönnies Fenne's Low German Manual of Spoken Russian (Pskov 1607)*. Het is een handgeschreven gespreksboek dat gesitueerd moet worden in kringen van Noord-Duitse Hanzekooplieden die via de Oostzee handeldreven met steden in Noordwest-Rusland.

Het gespreksboek van Tönnies Fonne (hierna: F) telt 502 pagina's en wordt sinds 1785 bewaard in de Koninklijke Bibliotheek in Kopenhagen. Tussen 1961 en 1986 verscheen in vier delen een editie van het handschrift onder redactie van Louis L. Hammerich en Roman Jakobson. Dit proefschrift is gebaseerd op het originele handschrift en een nieuwe elektronische editie.

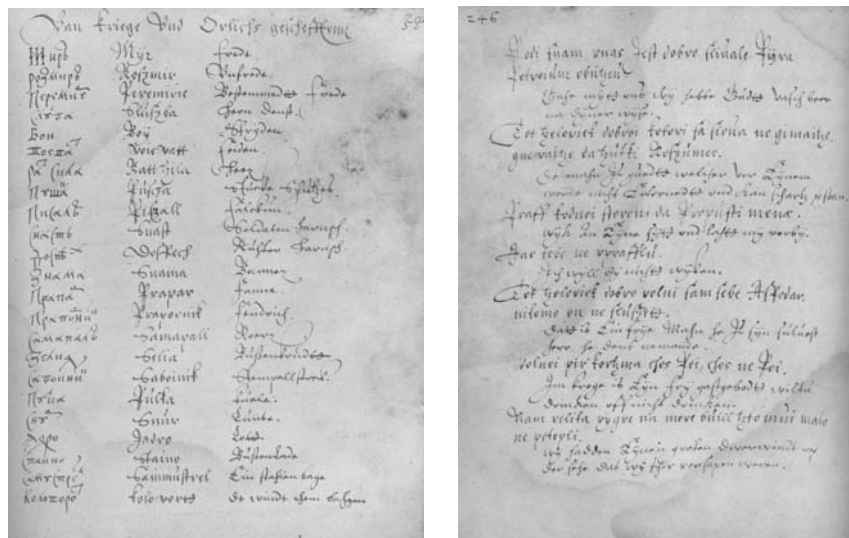
De studie is een zoektocht die antwoord probeert te vinden op de vraag hoe de kwalificatie van dit handschrift als een bron van onschatbare waarde voor de historische taalkunde zich verhoudt tot zijn geschiedenis, aangezien het gespreksboek grotendeels gebaseerd is op ouder materiaal.

1. Inleiding

Het gespreksboek omschrijft expliciet zijn doel: het moet kooplieden helpen de Russische taal en de gebruiken van hun Russische handelspartners onder de knie te krijgen. Het is een *Wat&Hoe Russisch* avant la lettre. Het boek is tweetaalig en geschreven in het Nederduits en het Russisch. De hoofdmoot van het gespreksboek wordt gevormd door lange woordenlijsten (100 pagina's) en talloze zinnen (273 pagina's), steeds in twee talen.

Het handschrift dateert uit 1607, een jaartal dat meerdere keren voorkomt in het boek. De watermerken komen hiermee overeen, net als de biografische gegevens van de jonge koopman Tönnies Fonne, geboren rond het jaar 1587. Zijn naam is te lezen op de eerste pagina van het handschrift, waarbij zijn naam aanvankelijk gelezen is als *Fenne*.

Het gespreksboek is niet uniek, maar past in een lange Europese traditie van taalgidsen. Binnen het genre behoort het tot een groep Duits-Russische gespreksboeken voor Hanzekooplieden.

Een pagina met een woordenlijst en een pagina met Russische en Duitse zinnen

Een van de manieren waarop *F* wordt gebruikt is als bron van informatie over de taal van Pskov aan het begin van de 17^e eeuw. Dat gebeurt met name bij historisch taalkundig onderzoek naar het grote corpus aan documenten op berkenbast die uit dezelfde regio komen, maar van ouder datum zijn. Betrouwbare informatie over het afwijkende Russische dialect van Pskov en Novgorod is schaars, doordat originele Russische bronnen vaak geschreven zijn in het Kerk-slavisch of in een minder gewestelijke vorm van het Russisch. Materiaal van buitenlanders lijkt hier niet onder, zo is de gedachte.

Het was al lange tijd duidelijk dat *F* zowel in structuur als inhoud steunt op eerder werk. Maar als *F* gebaseerd is op bestaand materiaal, betekent dat ook dat de taal van het document geschiedenis heeft. Doordat er geen verwante gespreksboeken voorhanden waren om te onderzoeken in welke mate dat het geval was, bleef de vraag naar de betrouwbaarheid van het materiaal als bron van het Pskovs aan het begin van de 17^e eeuw noodgedwongen onbeantwoord.

Herontdekking van twee verloren gewaande handschriften bracht hier in de jaren negentig verandering in. Het betreft het gespreksboek van Thomas Schroue (hierna: *s*) en het Anonieme *Ein Rusch Boeck...* (*A*), inmiddels verschenen in tekstedities. Zorgvuldige vergelijking van de drie gespreksboeken wijst uit dat zo'n 55% van de zinnen in *F* ook voorkomt in ten minste een van deze oudere gespreksboeken. In sommige secties loopt dit zelfs op tot 72%.

Dit proefschrift verkent aan de hand van de vergelijking van met name *F* en *s* de mate waarin *F* leunt op eerdere bronnen en probeert aan de hand daarvan het materiaal op waarde te schatten. Deze studie is geen beschrijving van de grammatica die aan het Russisch van *F* ten grondslag ligt en bespreekt ook niet alle

overeenkomsten en verschillen tussen F en de verwante gespreksboeken in detail.

Deze studie bekijkt F op een filologische manier, gezien door de bril van een taalkundige. Dit moet licht werpen op het taalkundige materiaal en hoe het zich verhoudt tot eerder materiaal. Ook moet het leiden tot een beeld van de manier van werken, de houding en de invloed van de kopiist.

2. De kopiist en zijn handschrift

Het handschrift is het werk van één kopiist, die zowel het cyrillische als het Latijnse alfabet machtig was. Dat blijkt uit de hoge mate van verwevenheid van het cyrillische en het Latijnse alfabet en uit de abusievelijke verwarring of vermeniging ervan. Ook uit het kleurverloop van de inkt blijkt dat er niet door meerdere kopiisten aan het boek gewerkt is.

De consciëntieuze aanpak van de kopiist blijkt uit de grote regelmaat van de vele pagina's van het handschrift. De zorgvuldigheid blijkt ook uit de manier waarop de kopiist in woorden en zinnen correcties en emendaties aanbracht. Dat gebeurde soms met een scherp voorwerp, maar ook met doorhalingen, toevoegingen boven de regel, correctietekens in de kantlijn en de nummering van woorden en zinnen om hun onderlinge volgorde te wijzigen.

Ook uit de introductie van het gespreksboek blijkt dat de kopiist veel moeite in het handschrift heeft gestoken. Het inleidende gedeelte is veel groter dan dat van vergelijkbare gespreksboeken. Tot de elementen die niet elders worden aangetroffen behoren een psalmvers, enkele verzen van Romeinse dichters, uitspraken van de heilige Augustinus en de heilige Bernardus van Clairvaux, Hoogduitse gedichtjes van wereldse inslag en een *Liber ad lectorem*, een passage met aanwijzingen voor de gebruiker van het handboek.

3. Het gespreksboek als een kopie

Hoewel in eerder onderzoek wel gewezen is op de verwantschap van F met S en A, is de verhouding tussen de verschillende gespreksboeken niet eerder specifiek onderzocht.

F is duidelijk het nauwst verwant met S. S is onderdeel van een convoluut dat gedateerd is op 1582-1591 en daarmee dus ouder is dan F. De naamgever van het gespreksboek was burgemeester van Dorpat (Tartu) en overleed ergens tussen 1498 en 1501. Mogelijk hebben we te maken met een kopie van een tekst uit 1546. De tekst is corrupt, wat erop duidt dat de kopiist van S geen Russisch kende.

De verwantschap van F en S wordt onderzocht door te kijken naar de overeenkomsten tussen de twee handschriften. Dat gebeurt hier in eerste instantie op het niveau van de inrichting van het gespreksboek en de verschillende onderdelen ervan en op het niveau van tekstuele overeenkomsten op detailniveau.

Bijna alle onderdelen van F komen overeen met onderdelen in s en A. Slechts twee afdelingen van F hebben geen parallel in een van de andere gespreksboeken. De rangschikking van de verschillende onderdelen verschilt echter. Van de drie gespreksboeken is de indeling van F veruit het meest logisch, die van s het rommeligst.

Binnen de afdelingen zijn de overeenkomsten tussen de gespreksboeken frappant. Van de 1950 lexicale ingangen in de woordenlijstsecties van F komt twee derde ook voor in s en/of A. Binnen de afdelingen met zinnen vinden tussen F en s weliswaar verschuivingen plaats, maar die betreffen vooral de grote lijnen. Het algemene beeld is dat van passages waarin lange reeksen opeenvolgende zinnen in beide handschriften met elkaar corresponderen. Dit wijst op de hechte en structurele verwantschap van s en F.

In de lange passages van corresponderende zinnen wordt het patroon geregeld doorbroken. Hieraan ligt in veel gevallen een duidelijk motief ten grondslag, samenhangend met een uiterlijk kenmerk: een zin in F strekt zich nooit uit over twee pagina's, en de kopiist probeerde dat te vermijden door het reguliere patroon van opeenvolgende corresponderende zinnen te doorbreken.

De verschillen in indeling kunnen op twee manieren verklaard worden. s zou een verslechtering kunnen zijn van iets wat eerst goed was. Het is echter waarschijnlijker dat F een duidelijke verbetering is ten opzichte van de gemeenschappelijke bron. Uit de omstandigheid dat de kopiist zich liet leiden door opmaakoverwegingen, blijkt dat hij zijn bron niet lukraak overpende, maar dat hij zorgvuldig en met oog voor detail te werk ging.

Dat F en s zeer nauw met elkaar verwant zijn, blijkt ook uit overeenkomsten op detailniveau. Nauwkeurige vergelijking van de twee gespreksboeken levert een lange lijst op van tekstfouten, onverwachte tekstelementen, constructies en uitgangen, waarbij de handschriften exact met elkaar overeenkomen. Vergelijking van F en A levert een soortgelijke, zij het kortere lijst op.

Eerder onderzoek dateerde de gemeenschappelijke bron van F en s op het einde van de 15^e eeuw. In de stamboom die daarbij werd opgesteld, zaten vijf tot zeven stappen tussen de twee handschriften. Dit is, gezien de overeenkomsten in indeling en op tekstniveau, onhoudbaar. F en s zijn nauwer met elkaar verwant. In het simpelste geval gaan beide handschriften terug op dezelfde bron, mogelijk een tekst uit 1546.

De inrichting van deze bron leek waarschijnlijk meer op s dan op F. De tekst was minder verstoord en corrupt dan in s, althans aan de oppervlakte. De kopiist kon de inhoud van de zinnen niet aanpassen omdat hij geen Russisch kende. Om precies dezelfde reden lijkt de taal van s structureel en onderliggend waarschijnlijk juist meer op de bron. Die laatste conclusie is het uitgangspunt voor het verdere onderzoek in de studie.

4. De diepte in

Met de nauwe verwantschap van F en S in gedachten verschuift de aandacht van de overeenkomsten naar de verschillen tussen de twee handschriften. Sommige van deze zijn in eerder onderzoek al eens genoemd, maar zijn nooit gekwantificeerd of verder onderzocht. Dat gebeurt in deze studie wel. Het bestuderen van de verschillen maakt het mogelijk om overschrijffouten te herkennen en bepaalde duistere passages te duiden. Maar veel fundamenteeler is dat het ook mogelijk wordt om vast te stellen in welke mate de kopiist zijn bron blind kopieerde, en in welke mate hij het materiaal van zijn bron veranderde en verbeterde (of 'verbeterde'). Bij die laatste categorie gaat het om taalbewust ingrijpen.

Taalbewuste ingrepen konden incidenteel en geïsoleerd zijn, maar ook structureel en allesdoordringend. Voorbeelden van incidentele ingrepen waarvoor taalgevoel noodzakelijk was zijn het samenvoegen van twee zinnen die in de bron op elkaar volgden, het opsplitsen van één lange zin in de bron in twee afzonderlijke zinnen of het invoegen van een geheel nieuwe zin in een reeks zinnen in de brontekst.

Daarnaast zijn verschillen aan te wijzen op punten als woordvolgorde, uitgangen, werkwoordconstructies, de vorm van bepaalde voornaamwoorden, en het lexicon. Ook die kunnen incidenteel zijn, maar veel vaker zijn ze zeer structureel van aard.

Dat er tussen verwante gespreksboeken verschillen optreden, is niet raar gegeven het genre waartoe ze behoren. Een nieuwe generatie gespreksboeken ontstond door uit een of meer bestaande bronnen materiaal te kopiëren, aan te passen, corrigeren, bij te werken, en door informatie te schrappen of juist toe te voegen.

Dit kopieerproces is lang onderbelicht gebleven. In eerder onderzoek worden wel enkele structurele verschillen genoemd, maar hun oorsprong en de gevolgen ervan voor de betrouwbaarheid en de bruikbaarheid van het materiaal worden niet genoemd. Onderzoekers hebben de verschillen vaak geaccepteerd als een statisch gegeven en niet als het resultaat van een bewerking van bestaand materiaal.

Een zorgvuldige vergelijking van F en S kan vaak verklaren waarom woorden of zinnen in F eruitzien zoals ze eruitzien. Deze verklaring kan rechttoe rechtaan zijn, maar is vaak ook heel subtiel, complex en genuanceerd. Als de verschillen tussen F en S zijn toe te schrijven aan de kopiist van F, zegt dat iets over zijn beheersing van het Russisch en hoe hij te werk ging, maar ook over de taal van Pskov aan het begin van de 17^e eeuw en, indirect, over taalveranderingen die op dat moment plaatsvonden.

5. Spelling en klanken

Uit de vergelijking van *F* en *s* blijkt dat de innovatieve kopiist met een scherp oog voor de uiterlijke vorm, de inrichting en de algehele samenhang van het gespreksboek dat hij samenstelde ook op talig vlak niet aarzelde om zijn brontekst als niet meer dan een richtsnoer te hanteren en niet als materiaal waar niets aan mocht worden veranderd. Hij was hiertoe bereid als hij meende dat het de kwaliteit van het materiaal ten goede kwam. Hieruit blijkt dat hij zich kritisch opstelde, maar ook dat hij zich zeer bewust was van de taal van Pskov en van stilistische en regionale verschillen in het Russisch van die tijd.

Deze houding blijkt onder meer op het gebied van enkele spellingkwesties en op het gebied van klanken en historische klankontwikkelingen. Het betreft hier de uiterlijke verschijningsvorm van woorden, niet hun semantiek en gebruik. De kopiist had een duidelijk beeld over de manier waarop Russische woorden en klanken moesten worden gespeld, zowel in het cyrillische als in het Latijnse alfabet.

Een treffend voorbeeld is de weergave van de /v/ (in het cyrillisch traditioneel *ѵ*). Waar *s* meestal *w* gebruikt, kan in *F* bijna steeds *v* worden aangetroffen. Slechts in ongeveer 50 gevallen staat er in *F* een *w*. In eerste instantie werd de *w* in *F* echter nog ruim 400 keer vaker gebruikt. Deze gevallen zijn zeer zorgvuldig weggewerkt tijdens een revisieproces. Voor dit wegwerken van de letter *w* paste de kopiist meerdere tactieken toe, waarbij hij per keer bepaalde welke tactiek de beste was.

De correlatie tussen het cyrillische en het Latijnse alfabet in de woordenlijsten in het eerste deel van het handschrift is zeer hoog. Ondanks een corrupte en rommelige bron streeft de kopiist naar een duidelijk consistente relatie tussen de beide alfabetten. Deze bewuste keuze blijkt uit correcties die de kopiist aanbracht. Een correctie in het ene alfabet komt daarbij vaak overeen met een correctie in het andere. Het cyrillische alfabet, dat mogelijk niet in de bron aanwezig was, is hierbij vaak leidend.

De kopiist had ook oog voor de weergave van de historische fonemen /ě/ en /e/ (in het modern Russisch samengevallen in /e/), de *i*-klanken /i/ en /y/ en verschillende fricatieven en affricate ruisklanken van het Russisch. Daarmee blijkt ook het diakritisch teken *ˇ* samen te hangen; de distributie ervan is minder willekeurig gebruikt dan gedacht.

De hang naar regelmaat is niet alleen terug te vinden in afzonderlijke letters, maar ook in woorden als geheel. In *s* is voor een groot aantal woorden een veelheid aan schrijfwijzen te vinden. Dat is deels te wijten aan de stand van zaken in de brontekst, maar moet nog zijn verergerd door de kopiist die geen Russisch kende. Bij *F* heeft een slag in de andere richting plaatsgevonden.

De kopiïst getroostte zich veel moeite om een woord steeds op dezelfde manier te schrijven, zoals blijkt uit een inventarisatie van hoogfrequente woorden als *ty* 'jij', *tovar* 'koopwaar', *torgovat* 'handelen' en *čto* 'wat'.

Bij de harmonisatie van de spelling viel de kopiïst terug op zijn kennis van de cyrillische schrijftraditie. Dat blijkt ook uit de traditioneel juiste schrijfwijze van het woord *solnce* 'zon' (met een *l* die uit de uitspraak verdwenen is) en uit zijn pogingen om de /g/ en /x/ (in de bron allebei in de regel als *g* weergegeven) uit elkaar te halen.

Op het gebied van klankverschijnselen zien we dat de kopiïst al te dialectale kenmerken uit het bronmateriaal verwijderde. Zo werden de niet-etymologische prothetische klinkers *i-* en *o-* verwijderd, zijn de strikt Pskovse reflexen *kl* en *gl* van Protoslavisch **tl* en **dl* grotendeels verdwenen, was hij zich bewust van het stilistische verschil tussen de Russisch-Kerkslavische en de oorspronkelijk Russische variant van het woord voor 'tijd' (*vremja* en *veremja*), en wordt de /j/ in *ѣ* niet langer met *g* weergegeven.

De kopiïst worstelde met de weergave van de voor het Russisch kenmerkende klankontwikkeling /e/ > /'o/. In *s* is te zien dat de gevolgen van deze klankontwikkeling aanwezig moeten zijn geweest in de gemeenschappelijke bron van *s* en *ѣ*. De kopiïst van *ѣ* heeft deze gedeeltelijk verwijderd en bracht de taal meer in overeenstemming met de traditionele schrijfwijze. Deze innovatie is vanuit talig oogpunt conservatief. De kopiïst worstelde hier met het gebrek aan mogelijkheden om zowel aan te geven dat het gaat om een *o*-klank als dat de voorafgaande medeklinker gepalataliseerd is.

De kopiïst was goed onderlegd in het Russisch, zowel in de meer traditionele geschreven vorm als in de vorm van de levende taal in Pskov, dat door taalontwikkeling of een andere uitgangssituatie in allerlei opzichten afweek van de traditionele en meer bovenregionale vormen van de Russisch. Dialectkenmerken die te lokaal waren, werden verwijderd. Omdat de kopiïst geen moedertaalspreker was, had dat wisselend succes.

De innovaties van de kopiïst bieden inzicht in de gelaagdheid van het materiaal, maar bieden ook aanknopingspunten voor onderzoek naar variatie en taalverandering in het Pskovs van het begin van de 17^e eeuw.

6. Nominale en pronominale vormen

De kopiïst was niet alleen kritisch wanneer het ging over de vorm van de woorden, maar was ook gevoelig voor de manier waarop bepaalde woorden en vormen gebruikt moesten worden. Hij greep bijvoorbeeld in als hij in zijn bron een onjuiste naamvalsuitgang constateerde of als er een vorm van een persoonlijk voornaamwoord gebruikt werd die wat hem betreft niet door de beugel kon.

Ook op dit vlak werd de kopiïst vooral geleid door de overweging dat de tekst niet te lokaal mocht zijn. Tegelijkertijd had hij echter ook te kampen met

anderssoortige variatie, bijvoorbeeld het verschil tussen gesproken en geschreven taal en met variatie die afhing van de context.

Een duidelijk structureel verschil tussen *s* en *F* is de uitgang van de GEN.SG.M/N. van bijvoeglijke naamwoorden. In *s* komen twee uitgangen voor, *-ogo* en *-oga*, waarbij de laatste een dialectvorm is. Eerder onderzoek wees er al op dat in *F* naast *-ogo* ook de modern-Russische uitgang *-ovo* veel voorkomt. Het handschrift wijst uit dat de kopiist de dialectuitgang *-oga* heeft verwijderd, en dat hij vanaf een bepaalde moment tijdens het samenstellen van het gespreksboek voor de uitgang *-ovo* heeft gekozen. Bij de aanpassing van *-ogo* en *-oga* naar *-ovo* koerste hij grotendeels op de automatische piloot. Dat leidde tot hypercorrecte vormen als *mnovo* (voor *mnogo* 'veel') en de latere emendatie daarvan.

De kopiist moest ook keuzes maken bij het gebruik van persoonlijke voornaamwoorden. Ook daarbij innoveerde hij. Zo concurreren de vormen *ja* en *jaz* voor 'ik' op een andere manier met elkaar dan in *s*. Het is lastig om het motief van de aanpassing te vinden, maar de filologische laag is duidelijk. Ook voor de verbogen naamvallen van enkele persoonlijke voornaamwoorden is duidelijk dat de kopiist heeft geïnnoveerd.

In contexten waarin een voorzetsel gecombineerd werd met het persoonlijk voornaamwoord voor de derde persoon voegde hij in een kwart van de gevallen een *n-* toe. Deze *n-* kennen we goed uit het modern Russisch. De toevoeging was echter niet lukraak, en varieerde met het voorzetsel, waardoor de stand van zaken in *F* niet representatief hoeft te zijn voor de feitelijke taalsituatie.

De kopiist was zich bewust van de semantiek van het wederkerend bezittelijke voornaamwoord *svoj*. Waarnaar met dit bezittelijk voornaamwoord verwezen wordt, hangt af van de context. Aanpassingen laten zien dat de kopiist gevoelig was voor deze grammaticale kwestie. Fouten die hij daarbij maakte laten vooral zien dat de kennis van de grammatica niet volmaakt was.

Het hoofdstuk wordt besloten met drie *case studies*: de zeer typerende dialectuitgang *-e* voor de NOM.SG.M. (in plaats van *-o*), het eveneens regionale gebruik van een vorm op *-a* in de ACC.SG.F. (in plaats van *-u*) en de variatie in de uitgangen van het woord *tovar* 'koopwaar', het meest voorkomende zelfstandig naamwoord in het gespreksboek.

De invloed van de kopiist is het duidelijkst zichtbaar bij de NOM.SG.M. op *-e*. Die komt in *F* veel minder voor dan in *s*. In de gesproken taal was de uitgang ongetwijfeld hoogfrequent. De gebruikers ervan moeten zich er echter bewust van zijn geweest dat het hierbij ging om een dialectverschijnsel, en de uitgang vermeden hebben in hun contact met buitenstaanders.

De kopiist van *F* heeft de uitgang op grote schaal verwijderd. Net als bij de verwijdering van de *w* (zie hoofdstuk 5) gebruikte hij hiervoor verschillende methodes, die een inkijkje geven in de taalbeheersing van de kopiist. In een aan-

tal gevallen kon hij volstaan met het schrappen van de *-e* (waardoor de nultgang *-ø* overbleef). In andere gevallen koos hij voor een andere vorm van het bijvoeglijk naamwoord, verving hij een woord door een synoniem, schrapte hij een woord als er in zijn bron twee synoniemen stonden, of veranderde hij soms de hele constructie. De kopiist ging daarbij niet mechanisch te werk, maar bekeek steeds opnieuw welke oplossing de beste was. Hij werkte bewust en precies.

De verwijdering van de *-e* heeft sporen nagelaten in het materiaal en werpt nieuw licht op de bruikbaarheid en betrouwbaarheid ervan. Bij het verwijderen van de *-e* zijn fouten gemaakt. Sommige vormen zijn onbetrouwbaar en mogen niet, of slechts onder voorbehoud, worden betrokken bij taalkundig onderzoek.

De kopiist van F was zich bewust van lokale en regionale verschijnselen in de taal om zich heen, en probeerde in het gespreksboek dat hij maakte recht te doen van de variatie in de taal. Op het vlak van de nominale morfologie was zijn bronmateriaal tot op zekere hoogte lokaal en archaïsch, en bovendien gecorrumpeerd.

Deze situatie leidde tot innovatie. Hierbij ontstaat het beeld van een nauwkeurig werkende kopiist die zich gedwongen voelde in te grijpen, en niet bang was dat te doen. Zijn pogingen hadden wisselend succes.

De drie *case studies* laten zien dat een filologische aanpak tot nieuwe inzichten leidt. Het toont aan dat het materiaal uit F slechts onder voorbehoud gezien kan worden als representatief voor het Pskovs van het begin van de 17^e eeuw. Door het materiaal filologisch te bekijken kunnen vormen beter geduid worden en kan duidelijk worden welke vormen niet betrouwbaar zijn. Het structurele gebruik van beide gespreksboeken bij taalkundig onderzoek is noodzakelijk.

7. Werkwoordsvormen

Ook in het werkwoordssysteem geven een aantal opvallende verschillen tussen s en F inzicht in de werkwijze van de kopiist. Hiertoe behoren de uitgang *-t* in de derde persoon enkelvoud en meervoud van de tegenwoordige tijd (de afwezigheid daarvan was een kenmerk van het Pskovs), het plusquamperfectum (een tijd die inmiddels uit het Russisch is verdwenen), het gebruik van de voegwoorden *dobro* en *dat* 'opdat' in combinatie met een tegenwoordige of juist verleden tijd, het voorkomen van een *-n-* in afleidingen van *-(n)jat* en *-(n)imat* 'nemen'.

De grootste *case study* is in dit hoofdstuk echter een onderzoek naar het lot van de constructie waarbij het hulpwerkwoord *xoču* 'ik wil' gevolgd wordt door een infinitief, een constructie die gebruikt wordt voor de vorming van de toekomstige tijd. Ze komt echter veel vaker voor in s dan in F. In corresponderende zinnen gaat het om 147 gevallen in s tegenover 27 in F. De kopiist van F heeft de constructie verwijderd.

De verwijdering van de constructie had meer voeten in de aarde dan die van de NOM.SG.M.-uitgang *-e*, mede doordat de morfologie van het verbum ingewikkelder is dan bij het nomen. Een complicerende factor is dat de kopiist er in de meeste gevallen voor koos om de constructie *xoču* + INF om te vormen tot een gewone tegenwoordige tijd, waarbij het hulpwerkwoord *xoču* verdween en de infinitief moest worden vervangen door een vervoegde vorm. Dat was moeilijker dan het vervangen van *xoču* door een ander hulpwerkwoord, wat ook tot de mogelijkheden behoorde.

Het grootste struikelblok bleek de vorming van de tegenwoordige tijd. Bij wederkerende werkwoorden (met het suffix *-sja/-sʹ*) is extra zorgvuldigheid vereist omdat de werkwoordsuitgang voor het suffix verschijnt. In veel andere gevallen is de relatie tussen de stam van de infinitief en de stam van de tegenwoordige tijd niet eenduidig. Daardoor ging het fout bij werkwoorden op *-ovatʹ*, werkwoorden met medeklinkerwisseling in de tegenwoordige tijd of met een anderszins onregelmatige vervoeging.

Het motief achter de grootschalige onderneming om de constructie *xoču* + INF te vervangen is niet helemaal duidelijk. De constructie was echter duidelijk in ongenade gevallen. De innovatieve stap van de kopiist toont aan dat hij niet bang was om in te grijpen als het bronmateriaal daar in zijn ogen om vroeg.

Vergelijking van *s* en *F* laat ook enkele verschillen zien op het vlak van het werkwoordsaspect. Al bij het verschijnen van de transcriptie van de tekst van het handschrift in 1970 was duidelijk dat het gebruik van het werkwoordsaspect in *F* niet heel stabiel was. Gedeeltelijk komt dat door de verwijdering van de constructie *xoču* + INF: het aspect van het werkwoord in de tegenwoordige tijd in *F* correleert met dat van de infinitief in *s* (en de bron). De keuze voor het werkwoordsaspect was hier automatisch.

Toch was de kopiist zich bewust van het verschil in gebruik en betekenis van perfectieve en imperfectieve werkwoorden. In een aantal gevallen maakt hij een duidelijke keuze en verandert het aspect.

De combinatie van deels automatische en deels bewuste keuze voor een werkwoord met een bepaald aspect maakt eens te meer hoe complex de tekst filologisch gezien is.

Alhoewel de verschillen tussen *F* en *s* minder pregnant zijn dan bij het nomen, bevestigen de verschijnselen bij het werkwoord de algemene trend. Sterk lokale vormen worden vermeden, duidelijke archaïsmen worden verwijderd. De kopiist greep in. Dit gebeurde, maar niet altijd foutloos, door de beperkte kennis en kunde van de kopiist.

8. Russisch en Duits

Het laatste inhoudelijke hoofdstuk van het proefschrift gaat in op de meest intuïtieve eenheid in het gespreksboek. Het behandelt de zin, of liever gezegd: een zinspaar, de combinatie van een Russische zin en zijn Duitse equivalent. De relatie tussen de Russische en de Duitse helft van het materiaal is eigenlijk nooit uitgebreid bestudeerd, doordat de meeste onderzoekers zich slechts interesseerden voor een van beide talen.

Bij de vergelijking van een Russische zin en zijn Duitse tegenhanger is ook gekeken naar hoe dezelfde zinnen zich in *s* tot elkaar verhouden. Daaruit blijkt dat wanneer het Russisch in *F* verschilt van dat van *s*, vaak hetzelfde geldt voor het Duits. Daarbij gaat het om het toevoegen en schrappen van woorden en zinsdelen, het vervangen van woorden en het veranderen van de onderlinge volgorde van de woorden in de zin. De kopiïst was zich hierbij bewust van de effecten van zijn innovaties.

In andere gevallen worden verschillen tussen *F* en *s* in de ene taal niet gespiegeld door soortgelijke verschillen in de andere. Het gaat dan bijvoorbeeld om het vervangen van een woord door een synoniem of om het toevoegen of juist schrappen van woorden of zinsdelen. Het is in deze gevallen soms lastig te bepalen of we te maken hebben met overschrijffouten of met bewuste innovaties. Als de kopiïst bewust ingreep in de verhouding tussen het Duits en het Russisch verstevigt dat in de regel de onderlinge band tussen de twee talen. De correspondentie wordt vaak eenduidiger en letterlijker. Mogelijk motief is hierbij dat dit de bruikbaarheid van het gespreksboek voor een niet-moedertaalspreker vergroot.

Bij het bestuderen van de verhouding tussen het Russisch en het Duits in beide handschriften blijkt eens te meer hoe nauw de handschriften aan elkaar verwant zijn. Het doet ook enigszins vermoeden hoe corrupt de bron moet zijn geweest, ook wat de Duitse zinnen betreft. In tegenstelling tot de kopiïst van *F* kon die van *s* zich niet baseren op de Russische zin, waardoor de verhouding tussen het Duits en het Russisch in enkele gevallen uit het lood sloeg.

Ten slotte leidt de bestudering van beide delen van een zinspaar in de twee gespreksboeken soms tot een herinterpretatie van een Russische zin in *F*, waardoor het begrip van die tekst verbetert.

De taalbewuste innovaties van de kopiïst van *F* tonen aan hoe hij te werk moet zijn gegaan. Het kopiëren van een zin was in meerdere opzichten een complexe onderneming. De kopiïst moest eerst bepalen welke zin gekopieerd moest worden. Als een zin die aan de beurt was, te lang was en over twee pagina's verspreid dreigde te raken, pakte hij een andere of splitste hij de lange zin in tweeën. Vervolgens bestudeerde hij de verschillende elementen van de zin en bekeek of de Russische zin en de Duitse met elkaar corresponderden. Indien nodig,

paste hij een van de twee aan door woorden toe te voegen, te schrappen of om te draaien. Vervolgens was de vraag of het Russisch in zijn ogen grammaticaal correct was. Zo niet, dan probeerde de kopiist de zin aan te passen. Vervolgens bekeek hij of de morfologie van de woorden klopte. Als niet de juiste naamval werd gebruikt, of als een uitgang te lokaal of te archaïsch was, werd die aangepast. Ten slotte werd een rommelige schrijfwijze rechtgetrokken. Het resultaat werd opgeschreven.

In een aantal gevallen ging het mis, of bijna mis. De verschillende stadia van beoordeling en aanpassing vonden namelijk vaak plaats terwijl de zin werd overgeschreven. Dat blijkt met name uit doorhalingen die in de bron te vinden zijn en die verraden dat een zin niet eerst op kladpapier werd bijgeschaafd. Doordat de kopiist op vele aspecten tegelijkertijd alert moest zijn, en in vrijwel elke zin wijzigingen moest aanbrengen, is het geen verrassing dat hij soms dingen over het hoofd zag. Dit leidde tot correcties en emendaties achteraf. Vooral die verschaffen informatie over de oorspronkelijke bron, de invloed van de kopiist en het kopieerproces.

9. Conclusies

Het materiaal in het gespreksboek van Tönnies Fonne is van hoge kwaliteit. Het handschrift getuigt van een kopiist die handelde volgens een van tevoren goed doordacht plan. Hij beheerste het materiaal dat hij kopieerde. Zowel op grote lijnen als op detailniveau ging hij zorgvuldig te werk, en blijkt dat hij niet bang was om het materiaal van zijn voorgangers te verbeteren. Veranderingen waarvoor kennis van de taal vereist was, sluiten vaak aan bij bekende historische ontwikkelingen in het Russisch.

Het gespreksboek van Tönnies Fonne is door de aanpak en de kunde van de kopiist van betere kwaliteit dan dat van Thomas Schroue. Tegelijkertijd herstelde hij niet alle fouten, en hebben zijn innovaties juist tot nieuwe fouten geleid. Een aantal factoren droegen daartoe bij. Allereerst was het Russisch niet de moedertaal van de kopiist. Bovendien had hij te kampen met bronmateriaal dat op zekere hoogte corrupt was. Een derde factor die bijdroeg tot fouten is de aard van het kopieerproces, waarbij de kopiist oog moest hebben voor veel verschillende zaken en zijn aandacht over meerdere onderwerpen moest verdelen.

De filologische bestudering van het materiaal laat zien dat F wel degelijk een bron van onschatbare waarde is, zij het op een andere manier dan vooraf gedacht. Het materiaal in F kan niet zomaar voor waar worden aangenomen, aangezien het grondig is herzien. Historisch taalkundigen die alle invloed van de kopiist van F willen elimineren, kunnen zich beter baseren op S, zij het dat dat handschrift haast onleesbaar is zonder de steun van F. Vergelijking van de twee gespreksboeken, het bestuderen van de verschillen en het verkennen van de diepte van de tekst levert echter wel een completer beeld op van de taal van F, en

maakt het materiaal in zekere zin waardevoller. Historisch taalkundig onderzoek moet rekening houden met de invloed van een niet-Russischtalige kopiist op woorden, uitdrukkingen en taalkundige verschijnselen in het materiaal, ook als die invloed niet bewezen kan worden.

Variatie in de woordenschat, de morfologie, syntaxis en andere domeinen van de taal van verschillende gespreksboeken is vaak gepresenteerd als een statisch gegeven, niet als het resultaat van een ontwikkeling. In deze studie hebben we gezien dat de kopiist van F verantwoordelijk was voor veranderingen die hebben geleid tot een nieuwe generatie in de lange traditie van gespreksboeken. Deze wijzigingen zijn niet lukraak, maar hebben een motief. Wie langs de fouten van een niet-Russischtalige kopiist heen kijkt, kan via de verschillen tussen s en F inzicht krijgen in de taalsituatie en de taalveranderingen in Pskov aan het begin van de 17^e eeuw.

In de hoofden van veel onderzoekers is Tönnies Fonne de auteur, of toch in ieder geval de samensteller van het gespreksboek dat zijn naam draagt. Hij zou als jongen van een jaar of 19 in Pskov zijn gearriveerd en zich daar met veel pijn en moeite het Russisch eigen hebben gemaakt door het gespreksboek op te stellen. Dit beeld is weliswaar aansprekend, maar te romantisch.

Uit de archieven komt Tönnies Fonne naar voren als een wildebras, die geregeld betrokken was bij vechtpartijen en zich meermaals voor de rechter moest verantwoorden voor zijn wangedrag. Mogelijk leidde zijn onaangepaste gedrag tot de definitieve terugkeer naar zijn geboortestad na een verblijf van enkele jaren in Rusland en in Baltisch gebied.

Dit beeld van Fonne contrasteert met het beeld van de kopiist dat ontstaat bij bestudering van het gespreksboek. We hebben te maken met een nauwgezet werkende schrijver die zeer doordacht en weloverwogen te werk ging, een scherp oog had voor zowel de grote lijnen als het kleinste detail. Hij beheerste het materiaal en kende al Russisch voor hij aan zijn werk begon.

Het is zeer onwaarschijnlijk dat het hierbij ging om Tönnies Fonne.

De inleiding van het gespreksboek wijst in dezelfde richting. De eerste pagina's van het handschrift zijn rijkelijk versierd met tekeningen, rijmpjes, en een instructie voor de gebruiker. Wie voor zichzelf een gespreksboek maakt, heeft dergelijke instructies niet nodig.

Veel waarschijnlijker is het dat het gespreksboek gemaakt is voor Tönnies Fonne. Degene die het gespreksboek samenstelde, en daarvoor mogelijk een aanzienlijke vergoeding opstreek, gebruikte bestaand materiaal om een mooi vormgegeven, helemaal bij de tijd gehaald, op maat gemaakt werk af te leveren in de beste traditie van gespreksboeken.

Deze kopiist moet een Duitser geweest zijn met een grondige kennis van het Russisch. Zijn kennis van de taal blijkt uit de vele innovaties, zijn niet-

Russischtalige achtergrond uit de vele missers. Mogelijk gaat het om iemand uit een van de door Duitsers gedomineerde steden in het Baltisch gebied, zoals Reval (Tallinn) of Dorpat (Tartu). Waarschijnlijk gaat het niet om een koopman, maar om een iemand die langere tijd in Pskov woonde en werkte en van het schrijven zijn beroep heeft gemaakt.

Het gespreksboek van Tönnies Fonne is niet overgeschreven van een moeder-exemplaar. Ondanks de vele moeite die in het bijwerken van het materiaal is gestoken, lijkt het er bovendien niet op dat F zelf bedoeld was als moeder-exemplaar voor een nieuwe generatie gespreksboeken. Het boek is opgedragen aan Tönnies Fonne, die het besteld had en in zijn bezit had tot hij het enkele jaren later aan een bevriende familie schonk. Wat er met het boek is gebeurd voordat het in bezit kwam van de Koninklijke Bibliotheek is niet duidelijk, maar gezien de onberispelijke staat waarin het verkeert, is het onwaarschijnlijk dat het veel gebruikt is als praktisch taalgidsje op de markt van Pskov.

De houding van de kopiist is tekenend voor de traditie en het genre waartoe het gespreksboek van Tönnies Fonne behoort. Waar de verwantschap tussen gespreksboeken vaak als statisch wordt gepresenteerd, wordt ze door deze studie tastbaar. De kopiist als innoverende kracht is in dit gespreksboek misschien wel meer aanwezig dan in welk ander gespreksboek ook.